

## אבטיחים בעבר והווה – פרשת בהעלותך

בספר במדבר בפרשת בהעלותך נאמר: וְהֶאֱסָפְסָף אֶשֶׁר בְּקִרְבּוֹ הִתְאַוּ תַּאֲנֶה וַיָּשְׁבוּ וַיִּבְכּוּ גַם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיֹּאמְרוּ מִי יֵאָכְלֵנוּ בָּשָׂר: זָכְרָנוּ אֶת הַדָּגָה אֲשֶׁר נֹאכַל בְּמִצְרַיִם חֵן אֶת הַקָּשָׁאִים וְאֶת הָאֲבִטִּיחִים וְאֶת הַחֲצִיר וְאֶת הַבָּצִלִּים וְאֶת הַשּׁוּמִיִּם: וְעַתָּה נִפְשָׁנוּ יִבְשָׁה אֵין כֹּל בְּלִתִּי אֶל הָמָן עֵינֵינוּ: (במדבר יא 5).

כולנו מכירים את האבטיח הגדול והמתוק מבין ירקות הקיץ **אֲבִטִּיחַ** (שם מדעי (*Citrullus lanatus*): הוא מין של שיח פרי שרוע חד-שנתי באותו שם ממשפחת הדלועיים שפירותיו משמשים למאכל. פרי האבטיח הוא ענבה גדולה המכילה זרעים רבים. משקל הפרי מגיע עד 20 ק"ג ורובו (כ-92%) עשוי מים. צבע הפרי ירוק מבחוץ ואדום או ורוד מבפנים. טעמו של הפרי מתוק ועסיסי.

מקורו של האבטיח הוא באבטיח הבר, פרי דומה לו אך קטן הרבה יותר. כנראה **אבטיח הפקועה** או דומה לו. מקורו באזור צפון מזרח אפריקה (מצרים) והוא קרוב המשפחה של האבטיח שלנו (ד"ר הרי פריס – מכון וולקני).

אבטיח הפקועה (שם מדעי *Citrullus Colocynthis*): ענפי **אבטיח הפקועה** משתרכים על האדמה, ואורכם עשוי להגיע עד למטר וחצי. עליו גדולים ומחולקים לאונות והם בעלי קנוקנות. צבע הפרחים הוא צהוב-לבן. פריחת האבטיח היא בחודשים מרץ עד יולי. פירותיו הם מעין אבטיחים המגיעים לגודל של עד 12-15 סנטימטרים (ראו במקורותינו על גודלו של האבטיח כגודל אגרוף גדול: בבלי, בכורות לז ע"ב; מדרש זוטא - קהלת (בובר) פרשה ז יב'). בניגוד לפירות האבטיח המתוקים, אבטיח הפקועה ציפתו לבנה והנו מר ולא אכיל. עם זאת, הצמח הוא בעל ערך רפואי רב. לעיתים הולכי המדבר השתמשו בו כעין ממיה לנוזלים להליכה ממושכת במדבר. במצרים אף נהגו לטמון את המתים עם אבטיחים כדי שיספקו להם מים במסעם אל העולם הבא.

גם במקורותינו היה שימוש לאבטיח הבר, במשנת כלאים נאמר: "... אין נוטעין יחור של תאנה לתוך החצוב שהא מקירו, **אין תוחבין זמורה של גפן לתוך האבטיח שתהא זורקת מימיה לתוכו...**" (פ"א מ"ח; ירושלמי, כלאים פ"א מ"ח, כו ע"ד). ניכר שהיה שימוש באבטיח כמקור מים לנטיעת יחור על מנת שייקלט בקרקע. מציפתו של אבטיח זה עשו ככל הנראה שמן, כך נזכר במשנת שבת: אין מדליקין בשמן שרפה ביום טוב, רבי ישמעאל אומר אין מדליקין בעטרן מפני כבוד השבת, וחכמים מתירין בכל השמנים: בשמן שומשמין, בשמן אגוזים, בשמן צנונות, בשמן דגים, **בשמן פקועות**, בעטרן ובנפט, רבי טרפון אומר אין מדליקין אלא בשמן זית בלבד: (פ"ב מ"ב). אבטיחי הפקועה היבשים שהתרוקנו מתכולתם שימשו כשפופרות – כעין כלי קיבול אשר בתוכם שפכו שמן, ובתוך השמן הניחו פתילה והדליקו את הנרות השבת או סתם נר ליום יום. וכך נאמר במשנת כלים: ....מחצלת הקש ושפופרת הקש רבי עקיבא מטמא ורבי יוחנן בן נורי מטהר רבי שמעון אומר **אף של פקועות כיוצא בהן...** (פי"ז מ"ז)

יתכן כי הסיפור המופיע בספר מלכים על בני הנביאים ההולכים עם אלישע קשור גם הוא לאבטיח הבר:

וְאֵלִישַׁע שָׁב הַגְלָלָה וְהִרְעֵב בְּאַרְץ, וּבְנֵי הַנְּבִיאִים יֹשְׁבִים לִפְנֵי וַיֹּאמֶר לְנַעֲרוֹ שְׁפֹת הַסִּיר הַגְּדוֹלָה וּבִשֵּׁל  
נָזִיד לְבְנֵי הַנְּבִיאִים: וַיֵּצֵא אֶחָד אֶל-הַשָּׂדֶה, לְלַקֵּט אֶרֶץ, וַיִּמָּצֵא גֶפֶן שָׂדֶה, וַיִּלְקֹט מִמֶּנּוּ פַקֶּעֶת שָׂדֶה מְלֵא  
בִּגְדִי; וַיָּבֵא, וַיִּפְלַח אֶל-סִיר הַנָּזִיד--כִּי-לֹא יָדָעוּ. וַיִּצְקוּ לְאֹנָשִׁים, לֶאֱכֹל; וַיְהִי כְּאֶכְלָם מִהַנָּזִיד וְהִמָּה צָעֲקוּ,  
וַיֹּאמְרוּ מָוֶת בְּסִיר אִישׁ הָאֱלֹהִים, וְלֹא יָכֹלוּ, לֶאֱכֹל: (מלכים ב', ד לט).

ישנו רעב בארץ, בני הנביאים המתקבצים סביב אלישע נערו של אלישע מבשל נזיד לבני הנביאים,  
בכדי להעשירו במעט, הם מחפשים ירק כל שהוא, הם מוצאים ירק שעליו דומים לגפן ופריו צהוב, הם  
שמחים להוסיפו לתבשיל מבלי ידיעה שהוא מר מאוד. הם כנראה טועים בזיהוי, כיוון שהעלים  
הדומים לעלי צמח הגפן והפירות מזכירים אבטיח, אלו גרמו להם לחשוב שהוא אכיל. אולם,  
כשאכלוהו, נכחו לדעת כי הפרי מר מאוד. גם המשנה במסכת עוקצין מזכירה את מרירותו של  
אבטיח הפקועה וכך נאמר: לולבי זרדים ושל עדל ועלי הלוף השוטה אינן מיטמאין טומאת אוכלים עד  
**שימתוקו** רבי שמעון אומר: **אף של פקועות כיוצא בהם:** (פ"ג מ"ד; ראו גם בבלי, יומא עה ע"א;  
ירושלמי, תרומות פ"ג מ"א, מא ע"ד; בבלי, יבמות פט ע"א).

**תרופות מאבטיח הפקועה:** היו שהשתמשו בעבר בפרי זה כתרופה לכאבי בטן, כחומר משלשל  
כנגד עצירות ולטיפול בתולעים בדרכי העיכול. כמו כן, הוא משמש כתרופה לנפיחות ברגליים, לכאבי  
פרקים, לטחורים, לשיתוק זמני של אברי הגוף, לכאבי גב, לדלקות עור ולכאבים בכל הגוף.  
**ממצא ארכאולוגי:** זרעים של אבטיח הפקועה נמצאו בחפירות ארכיאולוגיות בנחל חמר שבדרום ים  
המלח, והם מתוארכים לאלף השביעי לפסה"נ לערך. ממצא זה מעיד על השימוש בו עוד קודם  
לתקופת הבית. ישנן עדויות בוטני-ארכיאולוגיות רבות לגידולו של האבטיח במצרים מהאלף השני  
והשלישי לפנה"ס, שם נמצאו זרעי אבטיח מביתים וכן נמצאו ציורי קיר של האבטיח. גם באזור ארץ  
ישראל נמצאו זרעי אבטיח מבית, בתל בבאב א-ד'רע באזור הדרום מזרחי של ים המלח, מתקופת  
הברונזה הקדומה (3300 – 2400 לפני הספירה) ובתל ערד מהתקופה הישראלית. ממצא בוטני-  
ארכיאולוגי נוסף מימי בר כוכבא נמצא באזור יריחו. גידול האבטיח נזכר רבות גם במקורות מתקופת  
המשנה והתלמוד, מימי הביניים ועד העת החדשה. נראה שהאבטיח המקראי היה בעל פרי קטן  
יחסית וציפה תפלה, במהלך השנים נוספה בו מתיקות. ככל הנראה רק החל מימי הביניים התפשטו  
בכל העולם הישן אבטיחים בעלי ציפה עסיסית ומתוקה יותר, בדומה לזנים המוכרים בימינו. מימי  
הביניים קיימות מספר עדויות לגידול האבטיח ולמסחר בו. פרטים על מועד גידולו ואופן גידולו מובאים  
בחיבור על עבודת האדמה שנכתב בספרד במאה התשיעית, ושימוש לצרכים רפואיים ונזכר אצל  
רופאים שפעלו בארץ, דוגמת ר' דוד די סיליה הרופא.

על טעמו המר של אבטיח הבלתי מבוית אחראי גן אחד בלבד ועל כן אפשרי שמפעם לפעם יגדל  
אבטיח בר ללא טעמו המר. את האבטיח הזה לקחו ואותו ריבו, ולאט לאט במהלך השנים צמח  
אבטיח לא מר, עד שבמהלך השנים שנעשה מתוק יותר ואדום יותר כבימנו.

נחזור עתה לקרוא שנית את הפסוק בפרשתינו: זָכְרָנוּ אֶת הַדָּגָה אֲשֶׁר נֹאכַל בְּמִצְרַיִם חֲנָם אֶת  
**הַקְּשָׁאִים וְאֶת הָאֲבֹטְחִים וְאֶת הַחֲצִיר וְאֶת הַבְּצִלִּים וְאֶת הַשּׁוּמִיִּם:**

'סביבת העבודה' של האבטיח בפסוק זה מצביעה על כך שהוא בחבורה של הבצלים והשומים  
והקישואים, היינו החרף והמר, שם הוא נמצא וכנראה שימש לתיבול ורפואה וכדומה. ואם נבדוק, גם  
הקישואים שייכים לסוג זה של ירקות. במשנה במסכת תרומות נאמר: **התורם קישות ונמצאת מרה**  
אבטיח ונמצא סרוח תרומה ויחזור ויתרום..." (פ"ג מ"א; וראו גם: בבלי, קידושין מו ע"ב; ירושלמי,

תרומות פ"ג מ"א, מא ע"ד; ירושלמי, תרומות פ"ג מ"ה, מב ע"א; פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) במדבר פרשת בהעלותך ק ע"ב ד"ה זכרנו את הדגה), ממקורות אלו משמע שלא אחת נמצא קישור שהוא מר.

אולם במהלך הדורות, בתקופה מאוחרת יותר השתנה המצב, במשנה במסכת תרומות נאמר: "האומר לחברו הילך איסר זה **בעשר תאנים שאבור לי** בורר ואוכל, **באשכול שאבור לי** מגרגר ואוכל, **ברמון שאבור לי** פורט ואוכל, **באבטיח שאבור לי** סופת ואוכל אבל אם אמר לו בעשרים **תאנים** אלו בשני **אשכולות** אלו בשני **רימונים** אלו בשני **אבטיחים** אלו אוכל כדרכו ופטור..." (פ"ב מ"ו). האבטיח מצוי בקבוצה אחת יחד עם תאנים, ענבים ורימונים, האבטיח עבר 'לחברת המתוקים' וכנראה לא לחינם. בתקופה זו האבטיח הוא כנראה כבר מתוק יותר והוא נזכר לא מעט יחד עם הפירות המתוקים (ראו גם: משנה עוקצין פ"ב מ"ג; משנה, מעשרות פ"ג מ"ט; תוספתא כלאים (ליברמן) פ"א ה"א; תוספתא, פסחים (ליברמן) פ"א ה"י; ירושלמי, תרומות פ"ח מ"ב, מה ע"ג; ירושלמי, מעשרות פ"ג מ"ד, נ ע"ב).

**צבעו של האבטיח:** כפי שצינו צבעו של ציפת אבטיח הבר הוא לבן, במהלך הדורות צבעו הפך בהדרגה מלבן אל הצהוב ומשם לכתום ובסופו של תהליך לצבע האדום המוכר כיום. הגן האחראי על הצבע האדום נמצא הרבה פעמים, בקירבת הגן האחראי על המתוקות. ועל כן ככל שטעמו של האבטיח הפך ממר לתפל ומתפל למתוק, בד בבד עם שינוי הטעם גם צבע ציפתו של האבטיח השתנה בהדרגה מלבן ועד ציפת האבטיח האדום המצויה בהווה.